

MÖVZU № 6. ADR-in hüquq tarixi (1918-1920-ci illər)

PLAN:

GİRİŞ:

- 1. ADR parlamentinin təşkili və onun fəaliyyət prinsipləri.**
- 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanunvericilik fəaliyyəti**

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. V.Quliyev, Q.Qasımzadə, Mahmud İsmayılov və b. «Azərbaycan Demokratik Respublikası». B, 1992 il.
2. A.Hacıyev «Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixindən». B, 1994 il.
3. İ.Əliyev. «Azərbaycan tarixi». B, 1993 il.
4. M.Altunbay. «Azadlığa uçan türk». B, 1994 il.
5. Əkbərov R., Səlimov S. «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». B., 2001.
6. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı 2006.
7. M.Məlikova, E.Bayramov. «Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi». Bakı, 1984.
8. «ELM» nəşriyyatı. «Azərbaycan Cümhuriyyəti». Bakı-1998
9. “Azərbaycanın hüquq tarixi”. Polis Akademiyası. Bakı-2015

GİRİŞ

Ümumrusiya Müəssislər Məclisi bolşeviklər tərəfindən qovulandan sonra onun Zaqafqaziyadan olan üzvləri zaqafqaziya Seymini yaratmaq qərarına gəldilər. 1918-ci ilin fevralın 23-də yaradılmış Seym zaqafqaziyanın ali hakimiyyəti orqanı kimi düşünülmüşdü. Lakin yarandığı andan etibarən Seymin tərkibinə daxil olan Azərbaycan, gürcü və erməni fraksiyaları arasında ciddi ziddiyyətlərin olduğu aşkara çıxdı. 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziyanın müstəqil federativ respublika elan edilməsi bu ziddiyyətlərə son qoya bilmədi. Belə bir şəraitdə gürcülər Zaqafqaziya federasiyasından çıxıb öz müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldi. 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi özünün buraxılmasını elan etdi.

Gürcüstan Zaqafqaziya Seymindən çıxandan bir gün sonra 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası və onun müstəqillik haqqında qətnaməsi elan olundu. Bu qətnamənin əsas məzmununu milli şuranın milli siyasət barədə məramnaməsindən ibarət idi.

1. ADR parlamentinin təşkili və onun fəaliyyət prinsipləri.

Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti və onun Parlamenti çox çətin və mürəkkəb bir tarixi dövrdə meydana gəlmişdi. Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral inqilabından sonra Zaqafqaziyada Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət Zaqafqaziyanın idarəsi üzrə xüsusi komitə, noyabrda isə Zaqafqaziya Komissariatı yaradılır. Zaqafqaziyadan Rusiyanın Müəssisələr Məclisinə seçilmiş və bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra orada iştirak edə bilməyən nümayəndələri 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə toplaşır və Zaqafqaziyada ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini yaradırlar.

Zaqafqaziya Seymində və hökumətində fəaliyyət göstərən hər üç millətin nümayəndələrindən hər biri öz millətinin mənafeni ümumzaqafqaz mənafeyindən üstün tuturdu. Ümumi bir platforma yox idi. Bir sözlə yenidən parçalanma məsələsi labüd idi. Nəhayət 1918-ci il may ayının 25-də Zaqafqaziya Seyminin son iclası keçirilir. Gürcüstan Zaqafqaziiya Seymindən çıxaraq may ayının 26-da öz istiqlaliyyətini elan edir.

Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan bir gün sonra, mayın 27-də Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmək və ilk Azərbaycan hökuməti yaratmaq üçün Seymin 44 nəfər müsəlman nümayəndələri Tiflisdə toplanır və Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərinə götürmək qərarına gələrək özlərini Azərbaycanın Milli Şurası elan edirlər. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında bəyannaməni qəbul etdi. İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi:

- Bu gündən etibarən azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir;
- Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması demokratik respublikadır;
- Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır;
- Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir;
- Azərbaycan Demokratik Respublikası öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişaf üçün geniş imkanlar verir.

1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçür. Bu zaman Gəncədə real hakimiyyət Türkiyənin Qafqaz ordusu baş komandanı Nuru paşanın əlində idi. Azərbaycan Milli Şurası və hökumətinin həyata keçirməyə çalışdıqları tədbirlərin "həddindən artıq demokratik istiqamətindən" narazı qalan bəzi qüvvələrin təsiri ilə Nuru paşa Azərbaycan Milli Şurası və hökumətini şübhə ilə qarşılayır. Uzun danışıqlardan sonra qarşılıqlı güzəştlər əsasında razılıq əldə olunur. Təklif olunur ki, Milli Şura buraxılsın və bütün hakimiyyət yeni yaradılacaq hökumətə həvalə olunsun. Bu məsələlərin müzakirə olunması üçün 1918-ci il iyunun 17-də M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Milli Şuranın növbəti (yeddiinci) iclası keçirilir.

Həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin F.X.Xoyskinin sədrlik etdiyi Azərbaycan müvəqqəti hökumətinə verilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul edildi. İclasda çıxış edən F.X.Xoyski bildirir ki onun yaratdığı yeni hökumətin başlıca vəzifəsi Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə olacaqdır.

Paralel olaraq Azərbaycan hökuməti Gəncədə dövlət aparatının təşkili işini də davam etdirir. Azərbaycan dili dövlət dili elan olunur. Ən mühüm tədbirlərdən biri də 15 iyul 1918-ci ildə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqındakı qərarıdır. Ümumiyyətlə paytaxt Bakıya köçürülənə qədər Azərbaycan hökuməti Gəncədə ölkənin ayrı-ayrı sahələrində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Azərbaycan hökumətinin ən böyük vəzifələrindən biri Bakı şəhərini 1918-ci il iyulun axırlarında süqut etmiş Bakı kommunasından sonra şəhəri ələ keçirmiş eser-menşevik və daşnak nümayəndələrindən ibarət “Sentrokaspi diktaturası”ndan təmizləmək idi.

Qızğın döyüşlər nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam ordusu tərəfindən azad olunur. Sentyabrın 17-də F.X.Xoyski hökuməti Gəncədən Bakıya köçür. Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı elan olunur. 1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabrın 16-da öz işini yenidən bərpa edir. Bu iclasda F.X.Xoyskinin müraciəti ilə Milli Şura Müəssisələr Məclisini çağırmaq üçün görülməli olan işləri öz öhdəsinə götürür. Noyabrın 19-da Milli Şuranın M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçən iclasında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətləri təmsil etməlidir.

Beləliklə hər 24 min nəfərdən bir nümayəndə hesabı ilə müsəlmanlar 80, ermənilər 21, ruslar 10, almanlar 1, yəhudilər 1 nümayəndə olmaqla Azərbaycan Parlamentini 120 nəfərdən ibarət formalaşdırmaq qərara alınır. Bu məslə ilə bağlı Milli Şuranın qəbul etdiyi qanunda göstərilirdi ki, azlıqda qalan millətlərin bütün nümayəndələri olacaq. Müsəlmanlardan isə 44 Milli Şura üzvü ümumi səsvermə yolu ilə seçildikləri üçün yeni Parlamenta üzv daxil olurlar. Qalan 36 nəfər isə əlavə şəxslər cəlb olunur. Qanunda Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhər və qəzaları üzrə əlavə göndəriləcək nümayəndələrin sayı da müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Milli Şurası adından, onun sədri, M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə 1918-ci il noyabr ayının 29-da Azərbaycan və rus dillərində “Bütün Azərbaycan əhalisinə!” Müraciətnaməsi dərc edilir.

Parlamentin açılışı 1918-ci il dekabrın 3-ə təyin olunsa da, lakin Bakıda fəaliyyət göstərən rus və erməni Milli Şuraları əleyhinə olduqları Azərbaycan Parlamentinin açılmasına hərtərəfli mane olmaq üçün bu ərəfədə Bakıya gəlmiş Müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general Tomsondan istifadə etməyə çalışırdılar. General Tomsonla aparılan danışıqlarla əlaqədar olaraq və qəzalardan bütün deputatların Bakıya gələ bilməsini nəzərə alaraq Parlamentin ilk iclasının açılışı dekabrın 7-ə keçirilir.

1918-ci il dekabrın 7-i H.Z.Tağıyevin Nikolayev (indiki İstiqlaliyyət) küçəsində yerləşən keçmiş qız məktəbinin binasında müsəlman şərqində ilk parlamentin birinci iclasının açılışı oldu. Parlamenti açan Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi söyləyir.

Ə.Topçubaşov Parlamentin sədri, Həsənbəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçilirlər. Parlamentin 3 nəfərdən ibarət katibliyi də seçilir, Mehdi bəy Hacınıski baş katib seçilir. Sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti müvəqqəti hökumətinin sədri F.X.Xoyski hökumətin fəaliyyəti haqqında hesabat verir və hökumətin istefasını qəbul etməyi Parlamentdən xahiş edir.

Parlament F.X.Xoyski hökumətinin istefasını qəbul edir və yeni hökumətin tərkibini formalaşdırmağı yenə də ona tapşırır. Dekabrın 26-da F.X.Xoyski hökumət proqramı və hökumətin tərkibi barədə Parlamentdə məruzə edir. Proqram bəyənilir, yeni tərkibdə hökumətin tərkibinə etimad göstərilir.

Azərbaycan Parlamenti yarandığı ilk gündən öz işlərini demokratik cümhuriyyətlərə xas təşkilati prinsiplər əsasında qurur. Artıq 1919-cu ilin axırlarına yaxın Parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi.

Bütün partiya fraksiya və qrupları öz fəaliyyət proqramları haqqında bəyanatlar verirlər. Bu bəyanatlarda ümumi bir məqsəd var idi – gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli və siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq Azərbaycan xalqının və hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusilə qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrini yaratmaq və möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, geniş sosial islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq. Cəmi 17 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti özünün həyatiliyi və yüksək işgüzarlıq qabiliyyətini sübut etdi. Göstərdi ki, Azərbaycan xalqı həqiqətən parlament idarəçiliyi səviyyəsinə yüksəlmişdir. O vaxt Azərbaycan Cümhuriyyəti müsəlman şərqində yeganə parlamentli respublika idi. Bu dövr ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. İlk iclas 1918-ci il dekabrın 7-də, son iclas isə 1920-ci il aprelin 27-də olmuşdur. Fəaliyyət müddətində Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onlardan da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir. Parlamentin fəaliyyəti bilavasitə onun nizamnaməsi rolunu oynayan “Azərbaycan Parlamentinin nakazı (təlimatı)” ilə tənzimlənirdi. Parlamentdə 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi. Maliyyə-büdcə, qanunvericilik təklifləri, Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirmək üzrə mərkəzi komissiya, mandat, hərbi, aqrar məsələlər: sorğular üzrə, təsərrüfat-sərəncamverici, ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət, redaksiya və fəhlə məsələləri üzrə komissiyaları idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hüquqi Dövlət yaratmaq üçün hakimiyyətin qanunvericilik, icraedicilik və məhkəmə orqanlarına bölünməsi prinsipini də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin bütövlükdə fəaliyyəti daha çox ölkənin sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin siyasi və ərazi toxunulmazlığını təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumaq, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmək, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün şərait yaratmaq, onun xarici ölkələr, ilk növbədə isə yaxın qonşuları ilə, siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini yaratmağa yönəlmişdi. Eyni zamanda bu dövr ərzində vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı dövlət Universitetinin yaradılması haqqında, gömrük və poçt-teleqraf

xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və s. Sənədlər də parlamentdə müzakirə edilib və qəbul edilmişdi.

Parlament yarandığı gündən dövlətin siyasi sistemində mühüm yer tutmuş və həmin siyasi sistemin özünün formalaşmasında aparıcı rol oynamış, həmçinin hakimiyyətlər bölgüsü prinsipini tətbiq etməklə hakimiyyətin müstəqil qolu kimi hüquq sisteminin də formalaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görmüşdür.

Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətində hakimiyyətlər bölgüsü, çoxpartiyalılıq, fikir müxtəlifliyi, aşkarlıq, öz dövlətinin milli və siyasi hüquqlarının, onun müstəqilliyinin müdafiəsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına hörmət və onun real təmini kimi demokratik prinsiplərə söykənmişdir. Bütün bu prinsiplər isə yalnız sözdə və qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında sadəcə bəyan edilməmiş (halbuki bu özü də həmin dövr üçün çox mütərəqqi bir hal idi), həmin qanunvericilik aktlarının bütün normalarına hopmuş, həmçinin real əməli addımlarda özünü göstərmişdir.

Bu prinsipləri ADR Parlamenti ilk növbədə öz fəaliyyətini nizama salan aktlarda təsbit etmiş, onların real təmini mexanizmini yarada bilmişdir. Fəaliyyətini tam və hüquqi əsaslarla aparmış parlament bu sahədə bir sıra normativ aktlar qəbul etmişdir.

1919-cu il martın 17-də qəbul edilən «Azərbaycan Parlamentinin Təlimatı» bugünkü anlamda parlamentin reqlamenti, nizamnaməsi rolunu oynayır. Müfəssəlliyi ilə fərqlənən 200 maddədən ibarət «Təlimat» Parlamentin və onun orqanlarının fəaliyyət qaydasını müəyyən edirdi. Təlimatla Parlamentin açılması, rəhbər vəzifələrə seçkilər keçirilməsi, gündəlikdə duran işlərə baxılması və səsvermə qaydaları, ali qanunverici orqan komissiyalarının təşkili və iş qaydası, Parlamentin Rəyasət Heyətinin tərkibi və səlahiyyətləri, millət vəkillərinin hüquqi vəziyyətləri və s. məsələlər nizama salınırdı.

Parlamentdə baxılacaq işlərin ilkin işlənilib hazırlanmasını onun tərəfindən təşkil olunan komissiyalar həyata keçirirdi. Eyni növ qanun layihələrinin (ayrıca qanunvericilik sahəsində) işlənilib hazırlanması və eyni növlü məsələlərin ilkin baxılması üçün daimi komissiyalar, ayrı-ayrı qanun layihələrinin və məsələlərin baxılmağa hazırlanması üçün müvəqqəti komissiyalar təşkil olunurdu. Parlamentin ilk iclasında təşkil edilən mandat, reqlament, təsərrüfat komissiyaları və sonrakı dövrdə təşkil edilən maliyyə-büdcə, redaksiya, qanunvericilik təklifləri, sorğu komissiyaları daimi, hərbi, fəhlə, aqrar, ölkənin məhsuldar qüvvələrindən istifadə üzrə və Müəssisələr Məclisinin çağırılması üzrə komissiyalar isə müvəqqəti komissiyalar idi. Hər bir daimi komissiya üzvlərinin sayı Parlamentin qərarı ilə müəyyən edilirdi. Daimi komissiyaların tərkibi hər il sessiyanın başlanğıcında yenidən seçilirdi və onlar öz səlahiyyətlərini yeni tərkib seçilənədək saxlayırdılar.

Parlament 1919-cu il 25 fevral tarixli iclasında Müsavat Partiyasının təklifi əsasında komissiyaların təşkilinin demokratik qaydasını müəyyən etmişdir. Həmin qaydaya görə, komissiyalara üzvlərinin sayı 10 nəfərdən az olan fraksiyalardan bir nümayəndə, üzvlərinin sayı 10 nəfərdən artıq fraksiyalardan isə hər 10 nəfərə bir nümayəndə (həm də bu zaman 5 nəfərdən artıq qalıq da bir nümayəndə hüququ verirdi) daxil olurdu.

Parlamentin fəaliyyətinə dair cari məsələləri həll etmək üçün Parlamentin Rəyasət Heyəti təşkil edilirdi. Rəyasət Heyəti sədr, müavin və katiblərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət

göstərirdi. Rəyasət Heyəti parlamentdə iclasların gedişini izləyir və buna müvafiq olaraq iclasların gündəliyini parlamentin təsdiqinə təqdim edir, parlament üzvlərinin məzuniyyəti və icaslarda iştirak etməmələri, parlamentin dəftərxanası qulluqçularının işə qəbulu və işdən azad edilməsi ilə bağlı məsələləri həll edirdi. Rəyasət Heyəti Parlamentin sədri tərəfindən çağırılırdı.

Parlamentdə Rəyasət Heyəti ilə yanaşı, parlament fraksiyalarının sədrilərindən ibarət tərkibdə Senyoren Konvent adlı məşvərətçi orqan da yaradılmışdı. O, siyasi partiyalar arasında razılıq əldə etmək məqsədilə təsis edilmişdi. Parlamentdəki siyasi mənərəyə də öz təsirini göstərən iqtidar-müxalifət münasibətlərindəki hazırkı siyasi qarşıdurma şəraitində belə bir orqanın yaradılması məqsədmüvafiq olardı.

Parlamenti öz fəaliyyətində çoxpartiyalılığı əməli iş prinsipinə çevirə bilmişdir. Belə ki, Ali qanunverici orqanda 11 fraksiya və qrup demokratik şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu gün siyasi plüralizmin və çoxpartiyalılığın parlamentin fəaliyyət prinsipi kimi qanunvericilik qaydasında təsbiti ilə yanaşı, deputat fraksiyaları yaradılması üçün qanunverici siper də çəkilmişdir. Bilindiği kimi, deputatlar fraksiyalarda başlıca olaraq siyasi mənsubiyyətlərinə görə birləşirlər. Ərazi, milli və digər mənsubiyyətə görə də birləşmə istisna edilmir. Yeganə bir partiyanın əksər çoxluq təşkil etdiyi parlamentdə 25 nəfərlik norma müəyyən edilməsi isə partiya fraksiyalarının yaradılmasını faktiki olaraq istisna edir.

ADR ali qanunvericilik orqanı, hər şeydən əvvəl, qanunvericilik səlahiyyətləri həyata keçirirdi. Bundan əlavə, onun səlahiyyətlərinə hökumətin və mərkəzi dövlət orqanlarının formalaşdırılması, onların səlahiyyətləri dairəsinin müəyyən edilməsi, ali dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsi, Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı müqavilələrin təsdiqi məsələləri daxil idi.

Azərbaycan Respublikasının Parlamenti respublikanın daxili həyatını demokratikləşdirməyə imkan verən bir sıra qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin Parlamentin 26 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında söylədiyi müddəa – «əsil demokrat üçün yalnız bütün insanlara münasibətdə ümumi olan hüquq mövcud olmalıdır» müddəası Parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətindən qırmızı bir xətlə keçir.

Parlamentin qanunvericilik bioqrafiyasına daxil olan respublikanın dövlət-hüquq həyatı üçün mühüm əhəmiyyətli qanunvericilik aktlarına bunları misal göstərmək olar:

-11 avqust 1919-cu il tarixli «Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Qanun»;

-14 avqust 1919-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Sərhəd Mühafizəsinin təsis edilməsi haqqında Qanun»;

-29 sentyabr 1919-cu il tarixli «Rüsvətخورluğa görə cəzanın gücləndirilməsi haqqında Qanun»,

-11 dekabr 1919-cu il tarixli «Azərbaycan hüdudlarından xaricə xammal aparılmasının şərtləri haqqında Qanun»;

-21 iyul 1919-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikası Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə»,

-7 avqust 1919-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikasında şəhər dumaları üzvləri seçkilərinin keçirilməsi haqqında Qaydalar»,

-30 oktyabr 1919-cu il tarixli «Mətbuat haqqında Nizamnamə» və s.

AXC Parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətini qiymətləndirmək baxımından onun qəbul etdiyi «Mətbuat haqqında Nizamnamə»nin əsas müddəalarını nəzərdən keçirmək, elə hesab edirik ki, kifayət edər. Bu akt mətbuat azadlığını təsbit etməklə mətbuat üzərinə inzibati cəzalar qoyulması imkanını istisna edir və mətbuat qarşı cinayət təqibinin normal məhkəmə qaydasını qanuniləşdirdi. Nizamnaməyə görə, mətbəələr, litoqrafiyalar, metalloqrafiyalar və naxış basma, çap etmə üçün bu cür digər müəssisələr açılmasına, çap əsərlərinin mətbəədən buraxılmasına və satışına, dram əsərlərinin açıq tamaşaya qoyulmasına, eləcə də oxu üçün kabinetlər açılmasına hakimiyyət orqanlarının heç bir icazəsi tələb olunmurdu. Mətbuat işinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirmək üçün Hökumətin İşlər İdarəsi nəzdində Mətbuat işləri üzrə Baş müvəkkil vəzifəsi təsis edilirdi. Dövri nəşrlər üçün, habelə mətbəələr açılması üçün belə məqsədi olan şəxsin öz niyyəti barədə Mətbuat işləri üzrə Baş müvəkkilin adına ərizə təqdim etməsi kifayət idi.

Nizamnaməyə əsasən, çap məhsulu üzərində senzura ləğv edilirdi. Mətbuat orqanı yalnız məhkəmə qaydasında, qanunlara dəqiq əsaslanmaqla və yalnız qüvvədə olan cinayət qanunları ilə nəzərdə tutulan cinayətlər törədildiyi zaman məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi.

Nizamnamə ilə bunun dəqiq mexanizmi müəyyən edilirdi. Azərbaycandakı vəziyyət haqqında Moskvada məlumat verən N.Nərimanov mətbuat haqqında Nizamnaməni «mətbuat azadlığı haqqında ingilis nümunəli qanun» adlandırılmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, 1919-cu ildə Azərbaycanda müxtəlif dillərdə 89 adda qəzet və jurnal çıxırdı. Bu gün hər cür tənqidi təhqir kimi qəbul edilənlərə örnək olsun deyə, bunu da qeyd edək ki, bu qəzetlər əksəriyyətlə hökuməti tənqid və çəkişmələrlə məşğul olduqları halda onlara qarşı böyük səbr göstərmişdi.

ADR Parlamenti tərəfindən qəbul edilən siyasi amnistiya aktları onun qanunvericilik fəaliyyətində humanizm prinsipinin təzahürü və ölkədə barışıq siyasətinin bariz nümunəsi idi.

ADR Parlamentinin fəaliyyətində ən diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də budur ki, onun qəbul etdiyi qanunların icrası həmişə diqqət mərkəzində olmuş və onların müddəalarına ciddi əməl olunmuşdur, bunun ən yaxşı nümunəsini isə parlament üzvlərinə aid normaların icrasında görmək olar. Məsələn, 1919-cu il 25 yanvar tarixli doqquzuncu iclasında qəbul edilmiş məqsədi hakimiyyətlər bölgüsünün tətbiqi, daha dəqiqi isə qanunverici hakimiyyətin icraedici hakimiyyətdən ayrılması olan «Deputat vəzifələri ilə dövlət qulluğunun bir araya sığmaması haqqında qanuna» müvafiq olaraq, parlamentin üzvü S.M.Qəniyev Xalq Maarifi Nazirliyi üzrə vəzifəsindən istefa vermiş və Parlament üzvlüyündə qalmış, xüsusi-təftiş istintaq komissiyasının üzvü B.Rzayev isə Parlamentin tərkibinə daxil olması ilə əlaqədar olaraq, vəzifəsindən azad edilmişdir.

Laqeydlik pis xəstəlikdir. Xüsusilə də millət vəkili adını daşıyan və çiyinlərində milliətin gələcəyinə görə məsuliyyət kimi ağır bir yük aparmalı olan şəxslər bu xəstəliyə tutulduqda, daha ağır sonuclara aparıb çıxarır, bütövlükdə millətin gələcəyinin yoluxması ehtimalı çoxalır. Xalq üçün taleyüklü məsələləri həll etməli olan şəxslərin biganəliyinə qarşı mübarizənin də ən parlaq nümunəsini Azərbaycan Parlamenti vermişdir. O özünün 16 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında «Laqeyd deputatlar haqqında Qanun» qəbul etmişdir.

Parlamentin normal fəaliyyətini təmin etməyə yönəlmiş bu qanuna əsasən, Parlamentin açılışı gündən, yəni 1918-ci il dekabrın 7-dən ay yarım müddətdə Parlamentin işində iştirak etməyən və özü haqda və iştirak etməməsinin səbəbləri haqqında məlumat verməyən deputatlar Parlamentdən çıxmış hesab olunmalı idilər. Sonrakı dövrdə isə 2 həftə ərzində Parlamentin işində iştirak etməyən və bu barədə Parlamentin Rəyasət Heyətinə məlumat verməyən deputatlar Parlamentdən çıxmış hesab olunmalı idilər. Bu qaydada Parlamentdən çıxmış deputatların yerinə başqaları, deputatın partiya siyahısı üzrə, yaxud təşkilat tərəfindən seçilməsindən asılı olaraq, müvafiq partiya və ya təşkilat tərəfindən seçilirdi. Məhz bu qanun əsas götürülərək, parlamentin 1919-cu il 9 iyun tarixli iclasının qərarına əsasən Zəngəzur qəzasından deputat Cəlil bəy Sultanov səbəblərini göstərmədən 2 həftədən artıq iclaslara gəlmədiyi üçün Parlament üzvlüyündən azad edilmişdir.

Bu gün xalqımızın demokratiya guya hələ hazır olmadığını söyləyənlər də tapılır. Azərbaycan 1918-1920-ci illər demokratik dövlət quruculuğu, xüsusilə də Azərbaycan Parlamentinin formalaşdırılması və fəaliyyəti təcrübəsi bunun əksini sübut edir.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanunvericilik fəaliyyəti

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk hüquqi sənədi Konstitusiya aktı statusuna malik olan İstiqlal Bəyannaməsi (Misaqi-milli) idi. Bu hüquqi (həm də siyasi) sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı (xalq cümhuriyyəti formasında) bəyan olunmuş, onun hakimiyyətinin şamil edildiyi ərazinin hüdudları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapmışdı. Bəyannamədə demokratik dövlətə məxsus atributların – hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, bütün xalqların və hər kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətlər bölgüsü kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsasını təşkil etməsinin bəyan edilməsi suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaradılması istəyini nümayiş etdirirdi. İstiqlal bəyannaməsinin siyasi-hüquqi mahiyyəti ondan ibarət idi ki, o, Azərbaycanda milli dövlətin siyasi əsaslarını, yəni demokratik rejimli parlament respublikası idarəçilik formasını, ali dövlət hakimiyyəti orqanları sistemini, hökumətin qanunverici orqan qarşısında məsuliyyət daşmasını və ümumilikdə parlamentçiliyin formalaşdırılmasını, daxili və xarici, eyni zamanda milli siyasətin əsaslarını, vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarını bərqərar edərək möhkəmləndirdi. Lakin bu sənəd Konstitusiyanı tam əvəz edə bilməzdi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin Konstitusiyasının dövlətin ali orqanı – Müəssisələr Məclisi tərəfindən qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu.

1918-ci il iyunun 17-də müəyyən səbəblər üzündən Azərbaycan hökuməti Milli Şuranın qanunvericilik funksiyalarını öz üzərinə götürərək, dövlətin hakimiyyət strukturlarının yaradılması ilə yanaşı, qanun yaradıcılığı prosesini həyata keçirməyə başladı. İlk əvvəl yeni dövlətin daxili və xarici siyasətini əhatə edən qanunların qəbul edilməsinə başlanıldı. Bunların içərisində ən əhəmiyyətliləri 24 iyun və 9 sentyabr 1918-ci il tarixli dövlət bayrağı haqqında; 27 iyun tarixli dövlət dili (azərbaycan dili) haqqında; 21

iyun tarixli milli komitələrin ləğvi haqqında; 10 avqust tarixli Azərbaycan gömrüyünün təsis edilməsi haqqında, 11 avqust tarixli Azərbaycan ordusuna çağırış haqqında, 28 avqust tarixli məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında və s. hökumət qərarları idi.

Parlament fəaliyyətə başladıqdan sonra qanun yaradıcılığı prosesi geniş vüsət aldı. Ali qanunvericilik orqanının bu sahədəki fəaliyyəti iki istiqamətdə qurulmuşdu:

- 1) yeni qanunların qəbul edilməsi;
- 2) qüvvəsini müvəqqəti olaraq saxlamış qanunlara dövlətin və xalqın mənafeyinə uyğun olan dəyişiklik və əlavələrin edilməsi yolu ilə onların təkmilləşdirilməsi.

İkinci istiqamət köhnə qanunların da tədricən tamamilə yeni normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənməsini nəzərdə tuturdu.

Qanun layihələrinin mətninin hazırlanması hər hansı hüquq normasının qəbuluna yaxud dəyişdirilməsinə olan tələbatın üzə çıxmasından sonra başlanır və bütün qanun layihələri bu tələbatı əsaslandıran “İzahlı qeydlərin” verilməsi ilə müşayiət olunurdu. Ümumiyyətlə, qanunların xüsusi qaydada qəbulu, yəni qanunvericilik prosesinin bir neçə mərhələdən ibarət olması parlamentin fəaliyyətində müşahidə olunurdu.

Müasir dövrdə olduğu kimi, bu mərhələlər aşağıdakılardan ibarət idi: 1) Qanun layihəsinin irəli sürülməsi və ya qanunvericilik təşəbbüsü; 2) Qanun layihəsinin müzakirəsi; 3) Qanunun qəbulu; 4) Qanunun dərc edilməsi.

Əsas və yardımçı komissiyalarda işlənilib hazırlanmış qanun layihələri rəy verilməsi üçün Nazirlər Şurasına göndərilirdi və onun rəyi ilə birlikdə müzakirə olunması üçün parlamentə təqdim edilirdi. Parlamentin müvafiq komissiyalarında bu qanunların müzakirəsi davam etdirilirdi. Bəyənilən qanun layihələri parlamentin iclaslarına çıxarılırdı.

Qəbul edilən qanun layihələrinin dərc edilməsi və onların hüquqi qüvvəyə gətirilməsinin dəqiq qaydası parlamentin fəaliyyətinin ilk dövründə müəyyən edilməmişdi. Belə ki, 14 sentyabr 1918-ci il tarixindən 19 iyul 1919-cu ilə qədər qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının dövlətin mətbuat orqanlarında dərc edilməsində ardıcılığın gözlənilməməsi baxımından (19 iyul 1919-ci il tarixindən “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin məlumatı” jurnalında qanunların ardıcıl şəkildə nəşrinə başlanılmışdı) nə vaxt və harada dərc edilməsindən asılı olmayaraq, bütün qanunların qəbul etdiyi andan etibarən hüquqi qüvvəyə malik olması nəzərdə tutulurdu. Bununla əlaqədar, 20 mart 1920-ci il tarixdə müzakirəyə çıxarılmış “Qanunların dərc edilməsi və onların qanuni qüvvəyə gətirilməsi haqqında” qanun layihəsində mahiyyət etibarilə qaldırılmış iki vacib məsələyə - qanunun dərc edilərək ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılması anı və onun hüquqi qüvvəyə gətirilməsi anına münasibətdə digər dövlətlərin, xüsusilə Avropa dövlətlərinin – İngiltərənin, Fransanın, Rusiyanın və Almanianın müvafiq qanunvericilik aktları araşdırılmış və bu aktlarda olan müsbət cəhətlər layihənin mətnində nəzərə alınmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətində normativ aktların dərc edilməsi və qanuni qüvvəyə gətirilməsinin aşağıdakı qaydası nəzərdə tutulurdu:

- Qəbul edilən qanunlar müəyyən edilmiş qaydada hökumətin İşlər İdarəsi tərəfindən ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılır və elan edilməmişdən əvvəl fəaliyyətdə olması qadağan edilir;

- Qanunların “Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Qanunlar və Sərəncamlar Külliyyəti”nda, “Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin Xəbərləri”də dərc edilməsi, onların rəsmi şəkildə elan edilməsi hesab olunur;

- Qanun, elan edildiyi zaman öz hüquqi qüvvəsinə ya onun özündə bilavasitə edilmiş müddətdən etibarən, yaxud da belə müddətin göstərilmədiyi təqdirdə rəsmi mətbuat orqanında – “Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hökumətinin Xəbərləri”ndə dərc edildikdən yeddi gün sonra malik olur. Nəşr edilən qanunun özündə həmçinin, onun elan edilməsi üçün vaxt, habelə teleqrafla ötürməklə və ya xüsusi şəxslərin vasitəsilə yayılmaqla yerinə yetirilmə vaxtı göstərilə bilər;

- Hər hansı qanunun hüquqi qüvvəsi, onun özündə nəzərdə tutulan hallarda başqa, yəni qanunun hüquqi qüvvəsinin geriyyə şamil edilməsi və yaxud onun yalnız özündə əvvəlki qanunun mənasının təsdiqi və izahı olduğunun göstərildiyi hallar istisna olunmaqla, yalnız həmin qəbulundan sonrakı dövrə şamil edilir;

- 28 may 1918-ci il tarixdən başlayaraq 1920-ci ilin martına qədər qəbul edilmiş bütün qanunlar onların dərc edilmə vaxtından və şəraitindən asılı olmayaraq, qəbul edildiyi andan etibarən hüquqi qüvvəyə minmiş hesab edirlər.

Mülki hüquq. Azərbaycan Cümhuriyyətinin həm parlamenti, həm də hökuməti tərəfindən qəbul edilən normativ-hüquqi aktların əksəriyyəti mülki-hüquqi aktların əksəriyyəti mülki-hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlıdır.

Bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən normativ aktlardan biri 11 avqust 1919-cu il tarixdə parlamentin təsdiq etdiyi “Azərbaycan vətəndaşlığı, vətəndaşlığa qəbul edilməsi və onun müəyyən edilməsi haqqında” qanun idi. Əsasını mənşə prinsipi təşkil edən bu qanuna müvafiq olaraq, milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq özləri və yaxud valideynləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri Azərbaycan vətəndaşları hesab edilirdi. Göstərilən şəxslərin vətəndaşlıqdan imtina etdiyi hallarda, onlar müvafiq hakimiyyət orqanına üç ay ərzində ərizə ilə müraciət etməli idilər.

Azərbaycan vətəndaşı olmayan şəxsin vətəndaşlığı qəbul etmək istəyi olduqda həmin şəxs ərizə ilə yaşadığı və ya qeydiyyatda olduğu ərazi üzrə qəza polis rəisinin və ya polismeysterin vasitəsilə daxili işlər nazirinə müraciət etməli idi. Qanunda yalnız bir halda vətəndaşın digər dövlətin təbəəliyini və ya vətəndaşlığını qəbul etdiyi halda Azərbaycan vətəndaşlığını itirməsi nəzərdə tutulurdu. İkili vətəndaşlıq istisna olunurdu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qanunvericiliyində mülkiyyət münasibətləri, iqtisadi və sosial məsələlər geniş yer tuturdu. Mülkiyyətin dövlət, xüsusi, bələdiyyə və kollektiv formaları mövcud idi. Göstərilən mülkiyyət formalarının inkişafı üçün müvafiq hüquqi baza yaradılmaqda idi. Bakı Kommunası dövründə müxtəlif sahələr üzrə qəbul edilmiş milliləşdirmə haqqında dekret və qərarlar ləğv olunmuşdu. “Neft sənayesində milliləşdirmənin ləğvi haqqında” 1 oktyabr 1918-ci il tarixli qərarla neft sənayesi və ona yardımçı olan müəssisələrin, eləcə də ticarət donanmasının, həmçinin bu sahələrin idarəçiliyinə dair Bakı XKS tərəfindən verilmiş bütün aktlar ləğv edilir və həmin sahələr üzrə bütün müəssisələr öz keçmiş sahibkarlarına qaytarılırdı.

Hüquqi şəxs olaraq yeni yaranmış müəssisə və təşkilatların nizamnamələri Parlament tərəfindən təsdiq edilirdi. Qanunvericilik orqanının təsdiq etdiyi nizamnamələr sırasında Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Dövlət Bankının, Azərbaycan Dövlət Əmanət Kassalarının Nizamnamələri və Mətbuat haqqında nizamnamə də vardı. Bunların içərisində 20 oktyabr 1919-cu il tarixdə qəbul edilmiş “Mətbuat haqqında nizamnamə”, həm də mətbuat azadlığının möhkəmləndirilməsi üçün siyasi hüquqların təmin edilməsi sahəsində atılan ən real addımlardan biri idi. Nizamnamənin birinci maddəsində nəşriyyat, litoqrafiya və bunlara bənzər məşğuliyyət yerlərinin açılması, habelə çap məmulatlarının nəşr edilməsi və satılması üçün hökumət strukturları tərəfindən heç razılığın tələb olunmaması qeyd edilirdi. Dövrü mətbuat vasitələrinin fəaliyyətə başlaması üçün yalnız mətbuat işləri üzrə baş müfəttişə ərizə ilə müraciət olunması nəzərdə tutulurdu. Mətbuatda senzura ləğv edilir və nizamnaməyə uyğun olaraq, mətbuat orqanı yalnız məhkəmə tərəfindən və qüvvədə olan cinayət qanunları ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibli əməllərin törədildiyi halda məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi.

Maliyyə hüququ. Dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsi parlamentin səlahiyyətlərinə aid edildiyindən normativ aktların böyük hissəsi – maliyyə məsələləri ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyən 82 qanun layihəsi təsdiq olunması üçün parlamentin iclaslarına çıxarılmışdı. Belə ki, “Azərbaycan dəmir yollarında tarif normalarının müvəqqəti dəyişdirilməsi haqqında” 8 mart 1919-cu il, “Aksiz patentlərinin dəyərinin artırılması haqqında” 6 mart 1919-cu il, “Patent yığımlarının artırılması haqqında” 11 mart 1919-cu il, “Dövlətin gəlir vergisinə cəlb edilməyən minimum yaşayış gəlirlərinin artırılması haqqında” 23 iyun 1919-cu il, “Keçirilən yüklərdən hər pud hesabı ilə şəhərlərin xeyrinə yığımların müəyyən edilməsi haqqında” 27 iyul 1919-cu il, “Hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilmiş şəxslərdən alınan verginin ləğvi haqqında” 2 oktyabr 1919-cu il, “Neft məhsullarında aksizlərin müəyyən edilməsi haqqında” 9 fevral 1920-ci il, “Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara çıxarılan mallara müvəqqəti gömrük tarifinin tətbiq edilməsi haqqında” 9 fevral 1920-ci il qanunları, 1919-cu ilin oktyabrında müzakirə üçün təqdim edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət xərclərinin siyahısı haqqında qanun”, 27 iyul 1919-cu ildə parlamentin müzakirəsinə verilmiş “Sənaye vergisi haqqında əsasnamə” və s. maliyyə, vergi və gömrük sahəsində parlament tərəfindən qəbul edilən və ya müzakirəyə çıxarılan normativ aktların bir hissəsi idi.

18 sentyabr 1919-cu ildə Dövlət Bankının yaradılması ölkədə pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Bank yalnız qısamüddətli kredit müəssisəsi olmamalı, həm də öz idarələrinin, əmanət kassalarının, ssuda-əmanət və kredit cəmiyyətlərinin köməyi ilə bütün azad vəsaitlərin cəlb edilməsi yolu ilə ölkədə pul dövriyyəsinə tənzimləməli, həmçinin, emissiya, valyuta məsələlərinin həllində və ölkənin düzgün hesab balansının müəyyənləşdirilməsində aparıcı rol oynamalı idi. Həmin ilin oktyabrın 11-də Dövlət əmanət kassaları təsis edildi. Əmanət kassaları bir tərəfdən ölkə əhalisinin qənaət etmək vərdişlərini inkişaf etdirmək digər tərəfdənsə pul artığını dövlət banklarına cəlb etmək məqsədilə yaradılmışdı. Yeni pul əsginaslarının dövriyyəyə buraxılması ilə bağlı bir sıra qərarlar qəbul edilmişdi.

Dövlət vergi siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynamış normativ-hüquqi aktlardan biri də 1919-cu il mayın 15-də qəbul olunmuş “Kapital vergisinin ödəniş möhləti və tarif dərəcələrinin dəyişdirilməsi haqqında” qanun idi. Cəmi iki bənddən ibarət olan həmin qanun müstəqim vergilərin qəti təyin olunmuş vaxt və tarif dərəcələrini müəyyən edirdi. Kapital vergisi hər 100 manatdan 30 manat olmaqla ilin başlanğıcında (fevralın 1-dən gec olmayaraq) ödənilir, gəlir vergisi isə ilin sonunda – gəlirin həcmi bəlli olduqdan sonra ödənilirdi. Bu qanuna müvafiq olaraq parlament iyunun 23-də yaşayış minimumunun dövlət gəlir vergisinə cəlb olunmayan həddinin 1000 manatdan 5000 manatadək artırılması barədə qanun qəbul etdi.

Xarici dövlətlərlə, xüsusilə də qonşu ölkələrlə ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsi baxımından parlamentin “Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüduqlarından kənara xammal daşınmasının şərtləri haqqında” 11 dekabr 1919-cu il tarixli qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Qanuna görə, Azərbaycanda xaricə pambıq, ipək, barama, emal edilməmiş və ya yarı emal edilmiş dəri məhsulları kimi xammalın aparılması arzusunda olan fiziki və hüquqi şəxslər çıxarılan xam məhsulların 25 faizini əvəzsiz olaraq dövlət xəzinəsinə verməli idilər. Qanunla siyahısı ciddi müəyyənləşdirilmiş həmin malların təmiz çəki hesabı ilə hər puduna görə alınacaq rüsumlar da dəqiq rəqəmlərlə ifadə edilmişdi. Bundan bir qədər əvvəl- 1919-cu il oktyabrın 9-da qəbul edilmiş iki qanun – “Ölkə sərhədlərindən kənara aparılan spirt və spirtli içkilərə tətbiq olunan gömrük rüsumunun tarifləri haqqında” və “Xaricə aparılan balıq və balıq məhsullarına tətbiq edilən yeni gömrük rüsumları haqqında” qanunlar da ölkənin maliyyə-iqtisadi sahəsindəki siyasətinin düzgün istiqamətləndirilməsinə xidmət göstərirdilər. 1920-ci ilin fevralında qəbul edilən qanunla xaricə aparılan mazut də xam neftin ixracı üzərinə ikiqat aksiz vergisinin qoyulması müəyyən edilmişdi.

Əmək hüququ. Əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində atılan ilk addımlardan biri Cümhuriyyətin Nazirlər Şurasının 1918-ci ilin avqust ayının 17-də ezamiyyətə göndərilən dəmiryol qulluqçularının maddi vəziyyətini və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə qəbul edilən qərar oldu. Həmin qərarla dəmiryol işçilərinə gündəlik xərc üçün 5 manat ödənilməsi müəyyən edilirdi. Hökumət 1918-ci ilin oktyabr ayının 1-də işləyənlərin əmək haqqını qaydaya salmaq haqqında qərar qəbul etmişdi. Bu qərar müvafiq olaraq, Bakı şəhərində olan idarə və müəssisələrdə fabrik, zavodlarda, 1919-cu il oktyabr ayının 1-dən etibarən hər bir işçinin aldığı əmək haqqının məbləği nəzərə alınaraq, 300 manatdan 550 manata qədər əmək haqqına əlavə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Cümhuriyyətin digər bölgələrində isə əmək haqqının artırılmasına həmin ilin sentyabrın 1-də başlanılması və hər bir işçinin aldığı əmək haqqının məbləği nəzərə alınaraq, 200 manatdan 325 manata qədər əmək haqqına əlavə edilməsi qərara alınmışdı.

Bakı neft sənayesi müəssisələrinin və podrat qazma işləri üzrə müəssisələrin işçilərin 1918-ci ilin oktyabr ayının 11-də keçirilən ümumi yığıncağında qəbul edilmiş “Neft sənayesi müəssisələrində və qazma işləri üzrə müəssisələrdə, fəhlələrlə əmək münasibətlərinin nizama salınmasına dair qaydalar”a əsasən fəhlələrin işə qəbul edilməsi, işdən çıxarılması və başqa iş keçirilməsi hüququ sahibkarlara həvalə edilirdi ki, bu da fəhlə komitələrinin hüquqlarını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı. Lakin bu

qaydalarda 8 müvafiq iş gününün müəyyən edilməsi və bu iş vaxtı müddətinin neft sənayesi müəssisələrində çalışan fəhlələr üçün qəti olması mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Fəhlə və qulluqçular işdən azad edilərkən onlara işdən çıxarılmğa görə müavinət verilməsinə dair dövlət tərəfindən heç bir əmək norması nəzərdə tutulmadığından, Bakı şəhər Duması 1918-ci il oktyabr ayının 24-də işdən çıxarılan şəxslərə yarım aylıq işdən çıxarma müavinətinin verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi.

Parlamentin ilk iclasına “Əmək Birjasının yaradılması haqqında” qərar da qəbul edilmişdi. Bu qərara müvafiq olaraq yaradılmış Əmək Birjası vətəndaşların işlə təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər görür, fəaliyyətinin ilk dövrlərində hər gün, sonralar isə vaxtaşırı boş olan iş yerləri barədə “Azərbaycan” qəzetində elan verir, bu və ya digər ixtisaslara görə hansı qulluqçuların tələb edilməsi, işlə təmin edilmiş olan fəhlə və qulluqçuların sayı və s. barədə məlumatlar dərc etdirirdi.

Müəssisə sahiblərinin fəhlələrin işə qəbul edilməsi və işdən çıxarılması sahəsində hüquqları aşağıdakı istisnalarla məhdudlaşdırılırdı:

a) işə qəbul zamanı digər bərabər şərtlərlə həmkarlar ittifaqının üzvünə üstünlük verilməli idi;

b) müəssisələrin fəhlələri tərəfindən fəhlə konfranslarına, yığıncaqlarına və digər hallarda nümayəndə sifəti ilə seçilmiş şəxslər və fabrik-zavod komitələrinin üzvləri Əmək Nazirliyinin xüsusi orqanının icazəsi ilə işdən çıxarıla bilərdilər;

c) işçilərin kütləvi surətdə (10 nəfərdən artıq şəxslərin) işdən çıxarılmasına və ya ştatın ləğv edilməsinə yalnız Əmək Nazirliyinin xüsusi icazəsi ilə yol verilirdi;

ç) dövlət hakimiyyəti tərəfindən tanınmış hər hansı bir partiyaya və ya təşkilata mənsub olmaq işdən çıxarılmğa səbəb ola bilməzdi.

Fəhlə və qulluqçuların işə qəbulu və işdən çıxarılması institutu özünün hüquqi inkişafını Əmək Nazirliyi tərəfindən 1919-cu ilin iyun ayının 19-da təsdiq edilmiş “Bakı sənaye bölməsindəki neft sənayesi və onların yardımçı müəssisələrinin sahibkarları ilə bu müəssisələrin fəhlə və qulluqçuları arasındakı münasibətləri nizama salan qaydalar”da da tapmışdı. Həmin qaydalara əsasən, fəhlə və qulluqçuların işə qəbul edilməsi, müddətindən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi: 1) müəyyən edilmiş müddətə; 2) qeyri-müəyyən müddətə; 3) hər hansı bir işin görülməsi müddətində müvəqqəti işə cəlb edilmə.

Əməyin mühafizəsi məsələləri də “Qaydalar”da öz əksini tapmışdı. Belə ki, burada fəhlələrin mənzillə və mənzil ləvazimatı ilə təmin edilməsi, istiliklə əlaqədar olan işlərdə çalışan əməkçilərə əlcək, eynək verilməsi nəzərdə tutulurdu. İş vaxtı bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq xəsarət almış işçilərə müalicə olunmaları üçün müavinətin ödənilməsi və digər güzəştlərin edilməsi işəgötürənlərin üzərinə qoyulurdu. Bu məsələlərlə əlaqədar, əmək naziri hələ 1919-cu ilin iyun ayının 1-də xüsusi qərar qəbul etmişdi. Qərarla bütün müəssisə rəhbərlərinin və sahibkarların həmkarlar ittifaqlarının əməyin mühafizəsi sahəsindəki tələblərinə əməl etməli olduğu, onların əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən bütün təkliflərini yerinə yetirməyə borclu olduğu göstərilirdi. Bu qərara əsasən, həmkarlar ittifaqının üzvü olub-olmamasından asılı olmayaraq, bütün işçilərin hüquq və mənafelərinin qorunması, onların adından çıxış etmək hüququ həmkarlar ittifaqlarına həvalə edilmişdi.

Əmək mübahisələrinə baxılması üçün xüsusi məhkəmə orqanları yaradılmışdı. 1918-ci ilin avqust ayından 1920-ci ilin aprel ayının axırlarına qədər əmək mübahisələrinə Əmək Nazirliyinin nəzdində təşkil edilmiş əmək komissiyasında, həmçinin barışdırıcı komissiyada, münsiflər məhkəməsində, xüsusi müşavirədə, arbitraj orqanında baxılırdı. Barışdırıcı komissiyada və münsiflər məhkəməsində kollektiv müqavilələrin və ya tarif sazişlərinin bağlanması, yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tərəflər arasında meydana çıxan əmək mübahisələri, fərdi əmək müqavilələri ilə əlaqədar tərəflər arasında baş verən mübahisələr baxılaraq həll edilirdi. Barışdırıcı komissiya tərəflərin və ya əmək müfəttişliyinin tələbinə əsasən, mübahisə edən tərəflərin sayca bərabər nümayəndələrindən ibarət təşkil edilirdi. Bu komissiyada həll edilməmiş işlər, qarşılıqlı razılıq əsasında münsiflər məhkəməsinə verilə bilərdi. Bunun üçün tərəflər xüsusi saziş tərtib etməli və bu sazişə əsasən hər iki tərəf münsiflər məhkəməsinin qərarlarına tabe olmalı, baş arbitrin qəbul etdiyi qərarı yerinə yetirməyə borclu idi. Qəbul edilmiş qərar icra edilmədikdə, əmək müfəttişliyi vasitəsinə əmək nazirinə göndərilirdi. Əmək naziri həmin qərarın məcburi qaydada icra edilməsi haqqında bir gün ərzində əmr verməli idi.

Əmək mübahisəsinə dair çıxarılmış qərar və qətnamədən tərəflər narazı qaldıqda, axırıncı instansiya olan əmək naziri tərəfindən həmin mübahisəyə baxılırdı. Əmək naziri zəruri hesab etdiyi hallarda, əmək mübahisəsinə baxılması üçün barışıq məhkəməsinə və ya dairə məhkəməsinə də göndərə bilərdi.

Aqrar hüquq. 1918-ci il iyunun 22-də Azərbaycan hökumətinin aqrar sahə ilə bağlı qəbul etdiyi qərarla Zaqafqaziya Seymi tərəfindən torpaq islahatına dair qəbul edilmiş qanunun icrasının Müəssisələr Məclisi çağrılanadək təxirə salınması nəzərdə tutulurdu. Həmin vaxta qədər istər xüsusi şəxslərin, istərsə də dövlətə məxsus olan zəbt edilmiş torpaqların geri qaytarılmasını, torpaq məsələsinə dair tezliklə lazımı materialların toplanılması, bədəl (vikup) tədiyələri haqqında məruzələrin təqdim edilməsini, yaxın (vikup) tədiyələri haqqında məruzələrin təqdim edilməsini, yaxın müddətdə torpaq komitələrinin yenidən qurulması və ya ləğv edilməsi haqqında məruzələrin təqdim olunmasını nəzərdə tutan bu qərar torpaq münasibətlərinin çözülməsində tələskənliyə yol verilməməsi ilə bağlı idi.

1919-cu ilin avqustunda “Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin torpaq təminatı haqqında” və “Xüsusi sahibkar meşələrinin dövlətin mülkiyyətinə çevrilməsi haqqında” qanun layihələri hazırlanaraq baxılması üçün parlamentin müzakirəsinə verildi. 28 maddədən ibarət olan birinci qanun layihəsində dövlət və xüsusi sahibkar torpaqlarının müsadirə edilərək torpaqsız və az torpaqlı əhaliyə, kənd təsərrüfatı əməyi ilə məğul olan kənd və şəhər əhalisinə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu zaman kəndlərdə sahibkarların ixtiyarında 100-150 desyatin, şəhərdə isə 5-7 desyatin torpaq saxlanması, mülkəddardan təsərrüfat apardığı torpağın alınması müəyyən edilirdi.

Meşələrin, yaylaqların, qışlaqların, məscid və kilsə torpaqlarının, müəyyən idarələrə, xəstəxanalara, məktəblərə məxsus torpaqların, tarixi və arxeoloji abidələrin yerləşdiyi sahələrin əhaliyə paylanması yolverilməz hesab olunurdu. Xüsusi sahibkar torpaqları müsadirə edilərək dövlət torpaq fonduna verilməli, torpaq komissiyaları həmin torpaqların dəyərini müəyyələşdirməli və mülkədara ödəməli idi. Qanunun əsasında torpaq islahatının

həyata keçirilməsi Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinə, onun orqanları olan qəza, nahiyə torpaq komissiyalarının üzərinə qoyulurdu.

Torpaq komissiyalarının vəzifələrinə torpaq sahəsi əldə etmək istəyən hər bir kənd icmasının, yoldaşlığın, ayrı-ayrı şəxslərin torpaqlarının olub-olmamasının yoxlanılması; torpaqla təmin ediləcək şəxslərin sayının, hər bir kənd icması üçün tələbatına uyğun torpaq normasının müəyyənləşdirilməsi; dövlət və xüsusi sahibkar torpaqlarının hesabatının aparılması daxil idi.

Qanun layihəsində hər adam başına bağçılıq rayonlarında 1,5 des., taxılçılıq təsərrüfatında 3 des., heyvandarlıqda 8 des. torpaq sahəsi müəyyən edilirdi. Şəhəratrafi yerlərdə isə bu norma 5 dəfə azaldılırdı. Torpaq sahəsinin göstərilən normadan aşağı olduğu təqdirdə əlavə torpaq payının verilməsi müəyyən olunurdu. Qanun Zaqafqaziya Komissarlığının 1917-ci il 16 dekabr tarixli və Zaqafqaziya Seyminin torpaq islahatı ilə bağlı 1918-ci il 7 mart tarixli qanunlarının ləğvini nəzərdə tuturdu.

1919-cu il mayın 22-də “Yığının müddətinin uzadılması və torpaq smetası haqqında” qanun layihələri də parlamentin müzakirəsinə verilmişdi.

1920-ci il mart ayının əvvəllərində “Xüsusi sahibkar torpaqlarının dövlət torpaq fonduna keçirilməsi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhalisinin torpaqla təmin olunması haqqında” yeni qanun layihəsi hazırlanaraq parlamentin aqrar komissiyasına təqdim edilmişdi. Bu layihə kənd yerlərində olan xüsusi sahibkar – hüquqi şəxslərin bütün torpaqlarının, o cümlədən vəqf torpaqlarının, habelə şəhər ərazisinin şəhər mülkiyyətinə daxil olmayan sahələrinin sahiblərindən alınıb əvəz verilmədən dövlət torpaq fonduna verilməsini nəzərdə tuturdu. Mülkiyyəti əlindən alınan sahibkarların ixtiyarında saxlanan torpaq sahələrinin ölçüsü həmin yerlərin təsərrüfat şəraitinə uyğun olaraq, kənddə becərilən bitki təsərrüfatları üçün 7-10 des., taxılçılıq təsərrüfatı üçün 15-20 des., maldarlıq təsərrüfatları üçün 40-50 des., şəhərdə: müvafiq olaraq - 1,5-3 des., 3-5 des., 10-12 des. müəyyən olunmuşdu. Sahibkarların mülk və bağları da bu hesaba daxil edilmişdi.

Cinayət hüququ. Cinayət hüququ sahəsində qəbul edilmiş ilk normativ-hüquqi akt Müvəqqəti hökumətin tapşırığı ilə Daxili İşlər Nazirliyinin 23 iyun 1918-ci il tarixdə qəbul etdiyi “Bir sıra cinayət əməllərinin ümumi məhkəmə aidiyyətindən çıxarılması haqqında” qərar oldu. Həmin qərarla bir sıra ağır cinayət işlərinin ümumi məhkəmələrin aidiyyətindən çıxarılaraq hərbi məhkəmə baxışına keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Digər tərəfdən, bu normativ aktla milli ədavəti və yaxud sinfi düşmənçiliyi qızıqdıra biləcək yalan məlumatların yayılmasına, habelə, hökumətin fəaliyyəti və sərəncamları, hərbi hissələrin keçirdiyi əməliyyatlar və ictimai fəlakətlər haqqında yalandan məlumatlar yayılmasına, hakimiyyət strukturlarının xüsusi icazəsi olmadan çoxsaylı mitinq və yığıncaqların keçirilməsinə, hər hansı odlu silahın, hərbi sursatın və partlayıcı maddələrin gəzdirilməsinə, saxlanılmasına (hərbçilərdən başqa) və onlarla ticarət edilməsinə görə inzibati qaydada on min manata qədər cərimə və altı aya qədər həbsxanaya salınma və yaxud da Azərbaycanın hüdudlarından kənara sürgün edilmə qismində hüquqi məsuliyyət müəyyən olunurdu.

Analoji qərar Dövlət Müdafiə Komitəsi tərəfindən 1919-cu il iyunun 11-də verilmişdi. Hərbi vəziyyətin elan edilməsi ilə əlaqədar ictimai asayişin qorunması məqsədilə ali hakimiyyətin yerlərdəki nümayəndələrinə cinayət əməllərinin törədilməsində təqsirli

bilinən şəxslərə qarşı 10 min manatadək cərimə və 3 ayadək həbs tətbiq etmək hüququ verilirdi.

13 oktyabr 1919-cu il tarixdə Parlamentdə qəbul edilmiş “Qiyama görə məsuliyyətin müəyyən edilməsi, habelə iğtişaşlar törətmə və ədalət mühakiməsi əleyhinə hərəkətlər haqqında bəzi qərarların dəyişdirilməsi haqqında” qanunla Azərbaycan ərazisində qüvvədə olan Rusiya cinayət qanunnaməsinin 3-cü fəslə tamamilə dəyişdirilmiş və dövlət əleyhinə qəsdli hərəkətlərdə iştiraka, qiyam qaldırmağa və ya ona hazırlığa, parlament iclaslarının keçirilməsinə mane olmağa və digər dövləti cinayətlərə görə məsuliyyət bir qədər ağırlaşdırılmışdı. Həmin cinayət əməllərinin tövsiyəedici əlamətləri qismində təqsirləndirilən şəxslər tərəfindən silah-sursatın, partlayış vasitələrinin əldə edilməsi və saxlanması, cinayətin başa çatdırılıb-çatdırılmaması çıxış edirdi.

1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan Parlamentinin açılması münasibətilə siyasi amnistiya haqqında qanun qəbul edilmiş və onun əsasında amnistiya elan edilmişdi. Bu qanuna əsasən, Cinayət Qanunnaməsinin 5, Cinayət və islah cəzaları haqqında Qanunnamənin 36 və Barışıq məhkəmələri tərəfindən təyin edilən cəzalar haqqında Nizamnamənin 19 maddəsi ilə nəzərdə tutulan əməllərə görə məhkum edilən şəxslər cəzadan azad edilirdilər. Amnistiyanın həyata keçirilməsi işində maneələrə və süründürməçiliyə yol verilməməsi məqsədilə siyasi motivlərə görə azadlıqdan məhrum edilən bütün şəxslərin dərhal azad edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sonrakı amnistiya aktlarının əcnəbilərə də şamil olunması müəyyən edilmişdi.

Siyasi hüquq və azadlıqların pozulması ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətini müəyyən edən normaların əksəriyyəti “Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında” əsasnamədə nəzərdə tutulmuşdu. “Seçkilərin sərbəstliyi və düzgünlüyünün mühafizəsi haqqında” adlanan IX bölmədə bir sıra cinayət tərkiblərinə rast gəlinir. Bunların içərisində bilə-bilə saxta namizəd siyahılarının və seçici qeydlərinin yayılması; seçkiqabağı yığıncaqların keçirilməsinə və yaxud komissiyaların işinə zorakı hərəkətlərlə, hədə ilə, hakimiyyətdən sui-istifadə etməklə və ya ictimai qaydanın pozulması ilə mane olmağa cəhd göstərilməsi; məsciddə və ya ibadət üçün nəzərdə tutulmuş digər yerlərdə seçkiqabağı təşviqat aparılması; seçici çağırışlarının, məlumatlarının və ya siyahılarının özbaşına çıxarılması, cırılması, üstünün örtülməsi və yaxud dəyişdirilməsi; seçkiqabağı təşviqat üçün nəzərdə tutulmuş binaya özbaşına soxulma və ya seçkiqabağı təşviqat üçün ədəbiyyatın məhv edilməsi və ya korlanması və yaxud seçicilər qrupunun adından fəaliyyət göstərən şəxslərə münasibətdə hədə və zorakı hərəkətlərin edilməsi; şəxsiyyət üzərində zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma yolu ilə, hakimiyyətdən və yaxud iqtisadi asılılıqdan sui-istifadə etməklə seçkilərdə iştirak etmə hüququndan istifadə edən şəxsin seçki hüququnun sərbəst həyata keçirilməsinə mane olunması; zorakı hərəkətlərlə, hədələrlə, qarışıqlıq salmaqla, seçici siyahılarının, qeydlərinin və ya qutularının korlanması və yaxud seçici komissiyaları üzvlərinin şəxsiyyəti üzərində zorakılıqla seçki komissiyalarının binalarında seçkinin düzgün aparılmasına maneçilik törədilməsi; namizədin şəxsiyyətinə və ya şəxsi həyatına aid olan faktlara dair bilə-bilə yalan məlumatların yayılması; namizədin razılığı haqqında ərizənin saxtalaşdırılması; seçkilər keçirilən binada seçkiqabağı təbliğat aparılması və ya seçki keçirilən zaman ictimai asayişin pozulması; vəd verməklə və ya əmlak və şəxsi xeyirlər verməklə seçicini onun

arzusunun əksinə olaraq digər şəxslərə səs verməyə təhrik etmə; səsvermə hüququ olmayan və ya belə hüquqdan məhrum olmuş şəxsin bilə-bilə seçkilərdə səs verməsi, başqa şəxslərin əvəzinə səs verilməsi; səsvermə sirtinin qeyri-qanuni olaraq yayılması; səsvermənin nəticələrinin qəsdən saxtalaşdırılması və s. qeyd etmək olar.

Sadalanan əməllərin törədilməsinə görə təqsirli bilinən şəxslərə məhkəmələr tərəfindən islah evində saxlama və həbs cəzalarından əlavə, qanunverici orqana və özünüidarə orqanlarına seçkilərdə iştirak etmək hüququndan 5 ilədək müddətə məhrum etmə, 3 min rubldan çox olmayan məbləğdə pul cəriməsi və vəzifədən uzaqlaşdırma cəzaları da təyin edilə bilər.

Ümumiyyətlə, cümhuriyyət dövründə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı hüquqilik və cəzanın labüdlüyü kimi prinsiplər zəruri amillər hesab edilirdi.

1920-ci ilin martında hazırlanmış "Fərarilərin gizlədilməsinə görə onların qohumlarının məsuliyyəti haqqında" qanun layihəsinin ilkin müzakirələrdən keçsə də parlamentin müzakirəsinə çıxarılması hadisələrin gedişatı baxımından mümkün olmamışdı. Əraziləri mütəmadi olaraq basqınlara məruz qalan dövlətimizin təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu qanun layihəsində dördüncü qohumluq dərəcəsi də daxil olmaqla fərarilərlə eyni bir yaşayış məntəqəsində yaşayan qohumların, kənd idarəçiliyinin vəzifəli şəxslərinin hərbi mükəlləfiyyətlilərin hərbi çağırış məntəqələrinə vaxtında gəlməməsinə və onların barəsində xəbər verməməyə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi nəzərdə tutulurdu. Fərarilər tərəfindən hərbi hissəyə məxsus silah-sursatın, geyimin aparılması və ya onların korlanması zamanı fərarilərin gizlədilməsində təqsirli bilinən şəxslərdən, xüsusilə qohumlarından silah-sursatın və geyimin dəyərinin ikiqat həcmdə tutulması müəyyən edilirdi. Qohumların imkansız olduğu hallarda isə həmin məbləğin fərarinin mənsub olduğu və ya gizləndiyi kənd əhalisi tərəfindən ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Prosessual hüquq. 23 iyun 1918-ci il tarixdə hərbi vəziyyətlə əlaqədar dövlət hakimiyyəti əleyhinə çıxışlar, dövlətə xəyanət, hədə-qorxu ilə tələb etmə, adamöldürmə, quldurluq, qarət, hakimiyyətə qarşı silahlı müqavimət, qadınları oğurlama və zorlama, yaşayış tikililərinin və taxılın yandırılması, dəmir yollarının, teleqraf və telefon xətlərini zədələmə kimi ağır cinayət əməlləri ümumi məhkəmə aidiyyatından çıxarılmış və həmin əməllərin törədilməsində təqsirkar bilinən şəxslərin hərbi dövrün qanunları tətbiq edilməklə mühakimə olunmaları müəyyən olunmuşdu. 1919-cu il iyunun 11-də eyni addım atılmış və yuxarıda sadalanan ağır cinayətlərlə yanaşı, parlament və hökumət başçılarından, hökumət üzvlərinin həyatına qəsd eilməsi və hərbi məhkəmələrin mühakiməsinə verilmişdi.

"Azərbaycan Cümhuriyyətində Hərbi Məhkəmə hissəsinin quruluşu haqqında müvəqqəti əsasnamə"yə müvafiq olaraq hərbi müstəntiqlər tərəfindən işin başlanılması halları aşağıdakılar hesab edilirdi:

- a) hərbi rəhbərliyin məlumatı;
- b) hərbi prokurorun təklifi;
- c) məhkəmə və inzibati vəzifəli şəxslərin məlumatı;
- ç) hərbi xidmətçilərin və xüsusi şəxslərin şikayət və ərizələri;

d) könüllü gəlmə. Qanunla hərbi rəhbərliyin hərbi qulluqçulara qarşı cinayət işi başlamağa müstəsna hüququ ləğv edilirdi ki, bu da məhkəmə hakimiyyətinin icra hakimiyyətindən ayrılması və onun müstəqilliyi yolunda atılan mühüm addım idi.

Qanuna əsasən Baş Hərbi Məhkəmə yaradılmadığı üçün hərbi dairə məhkəmələrinin hakimlərinin qərarlarından şikayət və protestlərə baxılmalı olan Kassasiya məhkəməsi təsis edilənədək hərbi dairə məhkəmələrinin hökmlərindən kassasiya qaydasında şikayətlərin verilməsi hüququnun realizəsi müvəqqəti olaraq dayandırılmışdı. Lakin prokuror, müttəhim və ya onun müdafiəçisi, habelə mülki iddiaçı məhkəmə tərəfindən maddi və prosessual qanunların pozulduğu halda, hərbi nazirə şikayətlə müraciət etmək hüququna malik idilər. Hərbçilərin törətdikləri cinayətlərin təhqiqatını hərbi rəislər, vəzifə cinayətləri üzrə təhqiqatı isə tabeçilik əsasında yuxarı rəhbərlik həyata keçirirdi.

Müxtəlif idarələrdə baş verən sui-istifadə hallarının və cinayət tərkibli digər əməllərin tətbiq edilməsi üçün Xüsusi Təftiş-İstintaq Komissiyasının təşkilini nəzərdə tutan qanunla həmin orqanın ayrı-ayrı işlərin araşdırılması və cinayət təqibinin həyata keçirilməsi ilə bağlı səlahiyyətləri əks etdirilirdi. Bu səlahiyyətlərə bütün hökumət təsisatları, vəzifəli şəxslər və ictimai təşkilatlardan istənilən zəruri məlumatların tələb edilməsi; hər bir şəxsin çağırılan zaman gəlməsinin təmin olunması; hər bir şəxsə qarşı cinayət təqibinin başlanılması; istintaq müddətində vəzifəli şəxslərin vəzifədən kənar edilməsi; poçt-teleqraf yazışmasına baxış və onların üzərinə həbs qoyulması hüquqları və s. daxil idi.

Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə xələl gətirilməməsi üçün məhkəmələrdə çalışan vəzifəli şəxslərin – hakim, prokuror, məhkəmə müstəntiqi və baş notarius vəzifələrində işləyənlərin əməllərində cinayət tərkibi olduğu zaman onların barəsində cinayət işinin qaldırılması və bu şəxslərin məhkəməyə verilməsi Nazirlər Şurasının qərarı ilə həyata keçirilməli idi.

“İstintaq hissəsinin quruluşu və gücləndirilməsi haqqında” qanunun yalnız mühüm işlər üzrə də adi məhkəmə müstəntiqi ştatlarının yaradılmasını deyil, həm də onların fəaliyyəti ilə bağlı işlərin icraata qəbulu ilə istintaq zamanı verilən göstərişlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan məsələlərin həlli qaydalarını nəzərdə tuturdu.

Ədliyyə Nazirliyinin “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştiraka ictimaiyyətin cəlb edilməsi üzrə” yardımçı komissiyasının 20 fevral 1919-cu il tarixdə işləyib hazırladığı “Azərbaycan Andlı İclasçılar məhkəməsinin təsis edilməsi haqqında” qanun layihəsində yalnız müttəhimin təqsirli olub-olmaması deyil, həm də cəza təyini məsələlərinin həllində andlı iclasçılarının iştirakı nəzərdə tutulurdu. 1919-cu il iyulun 19-cu da hazırlanmış və inzibati hüquq münasibətlərindən yaranan mübahisələrin həlli üzrə kassasiya qaydasında ikinci instansiya məhkəməsinin təşkilini özündə əks etdirən “Azərbaycan kassasiya inzibati məhkəməsinin təsihi haqqında”; cinayət törədən zaman yetkinlik yaşına çatmayanların yaş xüsusiyyətləri, onların tez bir zamanda islah edilməsi, habelə kənar təsirlərlə düşməməsi baxımından 1920-ci il mart ayında hazırlanmış “Yetkinlik yaşına çatmamış cinayət törədən şəxslər üçün xüsusi məhkəmənin təşkili haqqında” və s. qanun layihələri məhkəmə quruluşu və mühakimə icraatının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdi.

Yerli məhkəmələrin strukturunun və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə daha bir qanun layihəsi xüsusi maraq doğururdu. Həmin layihəyə görə iki kateqoriya mülki məhkəmələrin – şəhərlərdə və şəhər tipli yaşayış məntəqələrində barışıq məhkəmələrinin, digər yerlərdə isə xalq məhkəmələrinin təşkili nəzərdə tutulurdu. Barışıq məhkəmələri bir hakimdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərsə də, xalq məhkəmələrinin üç hakimdən ibarət olmaqla işlərə kollegial surətdə baxmaları müəyyən edilirdi. Hər iki məhkəmə üçün apellyasiya instansiyası qismində sədrdən, bir barışıq hakimindən və bir xalq məhkəməsi sədrindən ibarət tərkibdə şəhər və xalq hakimlərinin qurultayı təsis edilməli, kassasiya instansiyası qismində isə Senatın müvafiq departamenti çıxış etməli idi.

“Barışıq məhkəmələrinin cinayət işləri üzrə məhkəmə aidiyyətinin genişləndirilməsi, onların hakimiyyətinin gücləndirilməsi və başqasının mülkiyyəti əleyhinə bəzi cinayət əməllərinə görə cəzaların dəyişdirilməsi haqqında” 18 avqust 1919-cu il qanunu ilə mənimsəmə, israfçılıq, fırıldaqçılıq. Başqasına məxsus əmlakın oğurlanması cinayətlərinə görə əvvəllər barışıq hakimlərinin səlahiyyət həddlərinə aid edilən 300 manata qədər cərimə cəzasının artırılaraq 10 min manata çatdırılması müəyyən edilirdi. Bununla yanaşı, dairə məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid edilən və böyük ictimai təhlükəyə səbəb olmayan bir sıra cinayət əməllərinin baxılıb həll edilməsi və barışıq məhkəmələrinə həvalə edilirdi.

“Cinayət hüququ və cinayət prosesinin bəzi müddələrinin baxılması üzrə” yardımçı komissiyanın 19 dekabr 1919-cu ildə hazırladığı “Cinayət işləri üzrə axtarış-təhqiqat, ibtidai istintaq və məhkəmə baxışının aparılma qaydalarında bəzi dəyişikliklər haqqında” qanun layihəsi, “Vəzifə cinayətləri üzrə mühakimə icraatı haqqında” 21 dekabr 1919-cu il tarixdə parlamentin müzakirəsinə verilmiş qanun layihəsi, “Cinayət işləri üzrə dəftərxana rüsumları haqqında” 1920-ci ilin martında müzakirəyə çıxarılmış qanun layihəsi, 1919-cu il oktyabrın 13-də parlamentin müzakirəsinə verilmiş “Cinayət işləri üzrə şahidlərin dindirilməsi qaydasında dəyişikliklər edilməsi haqqında” qanun layihəsi və bir çox digər normativ hüquqi aktlarla fəaliyyətdə olan məcəllələşdirilmiş aktlara, xüsusilə cinayət mühakimə icraatı nizamnaməsinə çoxsaylı dəyişiklik və əlavələrin edilməsi, bununla da adı çəkilən qanun məcəllələrinin bütövlükdə Azərbaycanda qəbul edilməsi üçün müvafiq hüquqi əsaslar və şərait yaradılmışdı.

NƏTİCƏ

Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəni ölkələrindən biridir. Ötən minilliklər dövründə bu gözəl diyar yadellilərin təcavüzkarlıq hücumlarına məruz qalmış, əzəmətli maddi mədəniyyət abidələri, zəngin sərvətləri dönə-dönə talanmış, şəhər və kəndləri dağıdılmışdır. Lakin başı müsibətlər çəkmiş Azərbaycan xalqı əzilməmiş, qəhrəmanlıqla mübarizə aparmışdır. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın geniş əraziləri ağır, qeyri-bərabər döyüşlərdə zaman-zaman düşmən əlinə keçmişdir.

Yeni tarixi keçmişimizdə belə “dost” libasına bürünmüş düşmənlərimiz yenə də bizim zəngin sərvətli torpaqlarımıza göz tikmiş, min cür hiylə ilə onu qəsb etməyə can atmışlar.

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaradılan zaman onun ərazisi 114 min kv.km. olmuşdur. Hələ o vaxt Qafqaz Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika və muxtar vilayət də yaradılmışdı.

Zəngəzur torpaqları da Sovet Ermənistanına pay verilməmişdi.

1920-ci ilin dekabr ayında Zəngəzur, 1922-ci ilin həmin ayında Göyçə və Dilican əraziləri, 1923-cü ildə Naxçıvan torpağını bir hissəsi, 1983-1987-ci illərdə isə Qazax rayon ərazisinin bir hissəsi “qardaş” Ermənistan Sovet Respublikasına bağışlanmamışdır. Məqsəd bu olmuşdur ki, “yazıq, məzlum” erməni xalqının da öz Respublikası olsun, 1920-ci ildə cəmi-cümlətən 11 min kv.km. ərazisi olan Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının hesabına 1988-ci ildə artıq 30 min kv.km-lik ərazisi olan bir Respublikaya çevrildi.